

FEHIM DŽ. SPAHO

(Sarajevo)

NEKE KARAKTERISTIKE RAZVITKA VAROŠKIH NASELJA U KLIŠKOM SANDŽAKU U XVI I XVII STOLJEĆU

Kliški sandžak je osnovan 1537. godine nakon pada grada Klisa pod tursku vlast, a sastavljen je od ranije osvojenih područja jugozapadne Bosne i Hercegovine, te od novoosvojenih područja na teritoriji Dalmacije, Like i Krbave. Obuhvatao je područje od Konjica na istoku do Obrovca na zapadu, te od Klisa i Skradina na jugu do rijeke Une na sjeveru.¹ Do sada je istorija ovoga područja iz vremena osmanske vlasti veoma malo izučavana, a posebno istorija gradskih naselja.² Kako je kliški sandžak kroz cijelo vrijeme osmanske vlasti predstavljao i graničnu oblast, to je imao i neke specifičnosti u svom razvitku, što se odnosi i na nastanak i razvitak gradskih naselja. Ako se posmatra kategorizacija gradskih naselja iz vremena turske vlasti, može se konstatovati da su na području kliškog sandžaka kroz XVI i XVII stoljeće evidentirana tri tipa takvih naselja: bazar, varoš i kasaba. Neka su se naselja u svom razvoju kretala tako da su se

---

1. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo 1959; karta kliškog sandžaka na str. 208—209.

2. Vid. radove: Marko Perojević, *Klis u turskoj vlasti*, Sarajevo 1936; Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV/1975, Sarajevo 1977, str. 133—170; Seid Traljić, *Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća*, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti u Zadru, sv. XIX, Zadar, 1972, str. 393—404; Dr fra Karlo Kosor, *Drniška krajina za turskoga vladanja*, Kačić, XI, Split 1979, str. 125—194; Fehim Dž. Spaho, *Livno u ranim turskim izvorima*, POF 32—33/1982—83, Sarajevo 1984, str. 147—162; isti, *Džamije i njihovi vakufi u gradovima kliškog sandžaka početkom XVII stoljeća*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke IV, Sarajevo 1976, str. 217—230; isti, *Prilog istoriji grada Islama u Ravnim kotarima*, Zadarska revija 4—5, Zadar 1985; isti, *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 12/1985, Zagreb 1985, str. 21—120.

od bazara ili od varoši transformisala u naselja tipa kasabe, ali ih je veći dio ostao u svom razvoju na nivou varoši.³

Prema srednjovjekovnoj kategorizaciji naselja za varoš bi se mogla izreći ovakva definicija: to je naselje čiju privrednu osnovu čini stacionirana trgovina i zanatstvo, odnosno trgovačka i zanatska djelatnost koja se obavlja u stalnim lokalima. Bitna razlika između srednjovjekovnog trgovišta i varoši jeste da u ekonomici varoši približno jednako učestvuju trgovačka i zanatska djelatnost, dok u trgovištu dominira trgovina.⁴ Turci su, kako je poznato, preuzeli ovu mađarsku riječ koja je ušla i u naš jezik i u našu terminologiju u označavanju kategorizacije naselja i kao takvu je zadržali u svom administrativno-pravnom obilježavanju tipova naselja. Ona je u turskoj administraciji općenito označavala naselje gradskog tipa, koje je isključivo ili pretežno bilo naseljeno kršćanskim stanovništvom koje se, uglavnom, bavilo gradskom privredom, rudarskom proizvodnjom ili nekim drugim specijalnim zanimanjem, bez obzira kada je nastalo. Ako je u varoši tokom vremena prevladao muslimanski elemenat, ona je prerasla u kasabu, dok se naziv varoš svodio na jednu ili više kršćanskih mahala u tim mjestima. Otuda varoš označava još i onu četvrt pretežno muslimanskog gradskog naselja, u kojoj stanuju najvećim dijelom kršćani, tj. kršćansku mahalalu.

U kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću, međutim, termin varoš u označavanju zasebnih naselja je, najčešće, bio vrlo sužen i odnosio se, uglavnom, na označavanje podgrađa utvrđenih gradova, bez obzira na strukturu njegova stanovništva i privrednu djelatnost koja se u njemu odvijala. Uz sva naselja koja su označena terminom *varoš* u izvorima je dodavana i oznaka *varoš tvrđave (varoš kal'a-i...)*, što pokazuje karakter podgrađa utvrđenog grada. Dakle, ovdje uglavnom nema samostalnog varoškog naselja koje nije vezano uz neku tvrđavu. Dalje, u najvećem broju varoši u izvorima nije evidentirano stalno nastanjeno stanovništvo, nego se one sastoje većinom od čifluka i zemina, koje drže članovi posada utvrđenih gradova. Konačno, pogleda li se konfesionalna struktura evidentiranog, stalno nastanjenog stanovništva, vidjeće se da u varošima ima priličan broj muslimanskog življa, što nije karakteristika varoških naselja, a što bi mogao biti znak da ona imaju tendenciju prerastanja u kasabu, u šta, međutim, ova naselja nikada nisu prerasla. Od privredne djelatnosti u varošima kliškog sandžaka evidentna je jedino poljoprivreda i u nekim varošima i trgovina lokalnog karaktera. Prema tome, na ovom području termin varoš nije imao onako širok karakter kako je općenito poznat, nego se svodio isključivo na označavanje podgrađa, bez obzira na karakteristike

3. U gradska naselja orijentalno-islamskog tipa, kasabe, na području kliškog sandžaka razvili su se ovi gradovi: Konjic, Prozor, Prusac, Oborci (današnje selo u blizini Donjeg Vakufa), Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Livno, Glamoč, Sinj, Klis, Vrlika, Drniš, Knin, Jezero (kod Jajca), Zemunik (današnje naselje u blizini Benkovca) i Hrvace (danas selo u blizini Sinja). O navedenim naseljima koja su postala kasabe, a od kojih je većina u početku turske vlasti bila u statusu varoši, u ovome radu neće biti govora.

4. Marko Vežo, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija XVIII, Sarajevo 1963, st. 179—193.

samog naselja, koje bi trebalo da ga kvalifikuju za status varoši. Naravno, ovo je generalno zapažanje, ali bilo je i ovdje slučajeva gdje je varoš označavala naselje upravo onakvog varoškog tipa kako je to uobičajeno.⁵

Srednjovjekovni kontinuitet u životu gradskih naselja vidljiv je ovdje u nekoliko varoši. Kao najranije naselje u statusu varoši spominje se u izvorima *varoš Obrovac*, još 1528. godine.⁶ U to vrijeme bilo je to jedino naselje koje je po kategorizaciji naselja nazivano terminom koji označava tip gradskog naselja varoši, izuzimajući Livno koje se još ranije, 1516. godine, navodi kao varoš, a tada već i kao kasaba.⁷ Međutim, u to vrijeme Obrovac je imao sve karakteristike seoskog naselja, bez ikakvih varoških obilježja, i njegovo malobrojno stanovništvo, od svega pet domaćinstava, bavilo se zemljoradnjom, (bilo je u statusu zavisnih seljaka — raje, jer je plaćalo osnovni lični porez ispendžu i ostale poreze od poljoprivredne djelatnosti), ali je ipak označen terminom varoš, što pokazuje da je ovdje prije dolaska Turaka postojalo gradsko civilno naselje iz koga se vjerovatno najveći dio stanovnika, dolaskom osvajača raselio. Ovakvoj konstataciji ide u prilog i činjenica da je u kasnijim izvorima ova varoš označavana kao *Stari Obrovac*, što je obično, oznaka za zatečena srednjovjekovna naselja, koja se razlikuju od onih koje podižu Turci i označavaju ih atributom *Novi*.

Godine 1550. navodi se još nekoliko naselja u statusu varoši, ali tada se Obrovac spominje jedino kao vojno utvrđenje bez naseljenog podgrađa, što znači da se i ono malo stanovnika varoši raselilo. Sredinom XVI stoljeća, dakle, navode se u statusu varoši ova naselja: *Gračac* (ili *Gradčac*, kako je označavan u turskim izvorima), *Vrana*, *Nadin* i *Ostrovica*. Međutim, u ovom se periodu u razvoju varoških naselja upravo najviše očituje granični karakter ovoga područja, iz čega je proizlazila i nesigurnost stanovništva, pa prema tome i slaba ili nikakva naseljenost varoši. Jasno je i ovdje da su četiri spomenute varoši još srednjovjekovna podgrađa iz kojih se, dolaskom Turaka, stanovništvo razbježalo. Najkarakterističniji je primjer grada Gračaca za koji se u popisu iz 1550. godine sasvim jasno navodi da je to granično mjesto i kao takvo nenaseljeno. Ta zabilješka o varoši Gračac u prijevodu glasi:

Mezra zemlin: varoš tvrđave Gračac, pripada Liki.

To su zemljišta stanovnika varoši spomenute tvrđave, (a sastoje se) od vinograda, čaira i vodenica. Poreske obaveze (toga mjesta) upisane su na Divane Radicu, Bogovca sina Božidareva, Radovana Novičina, Radmana Raduhmina, Jovana Ivaniševa, Radicu Markova i Vukića Vuksanova, koji su stanovnici sela Lić;⁸ jedan dio mjesta koja su ovdje zabilježena, upisan je na drugom mjestu na Kasima, sina Ibrijeva, i Ahmeda vojvodu. Spomenuta mjesta nalaze se u samom graničnom pojasu, pa se zbog tog zemlja ne može u potpunosti obrađivati. Ustanovljeno je da je tako bilo zabilježeno

5. To su bila dva grada: Gračac i Skradin.

6. Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528. godine. Istanbul, *Başbakanlık Arşivi*, TD No 157. Fotokopije: Orijentalni institut u Sarajevu (OIS) br. 65, fo 65/216.

7. F. Dž. Spaho, *Livno u ranim turskim izvorima*.

8. Selo pod ovakvim nazivom nije se moglo ubicirati.

u starom defteru i da su ta mjesta ostala pusta. Na osnovu starog deftera tako se upisuje i u novi defter?

Ako se malo dublje analizira ova zabilješka, može se doći do sljedećih zaključaka o samom podgrađu tvrđave Gračac. Prvo, ovo područje je pravnom terminologijom označeno kao *mezra*, što znači da ono ima isključivo agrarni karakter, mogućnost obrađivanja zemlje, zatim mogućnost slabe naseljenosti i eventualne ostatke ranijeg nekog naselja koje se tu nalazilo; to su sve osnovne karakteristike koje označava termin *mezra*. Drugo, nakon termina *mezra*, upotrijebljen je i termin za kategorizaciju naselja *varoš*, koji se u ovom slučaju i prostorno podudaraju, odnosno označavaju jedan te isti prostor. Šta to onda ovdje znači? To znači da je u trenutku popisa ovdje zatečeno nenaseljeno obradivo zemljište sa ostacima ranije naseljenog podgrađa tvrđave Gračac, koje su u svome naletu Turci razrušili, a stanovništvo se razbježalo. Stoga nailazimo i na oznaku *mezra*, ali i na oznaku *varoš* za ostatke nekadašnjeg podgrađa. Kako je i nakon osvojenja od Turaka ovdje ostalo nesigurno granično područje, nije do sredine XVI stoljeća došlo do naseljavanja, a zbog stalnih graničnih prekršaja nije bilo mogućnosti ni za ozbiljniju zemljoradnju. Zato se kao obrađivači zemlje pojavljuju stanovnici, vjerovatno, susjednog sela Lić, ali je ta zemljoradnja bila minimalna, što se vidi po prihodu od svega 150 akči od uzgoja pšenice, ječma, zobi, prosa i lana. U to vrijeme, dakle, još nije bilo formirano varoško naselje Gračac.

Slična je situacija bila i u gradovima Vrana i Nadin. U popisu iz 1550. godine, zapravo, i nema samog popisa ovih mjesta, što pokazuje da varoši u to vrijeme nisu ni postojale, ali se u okviru popisa jedne *mezre* koja se nalazila u blizini tvrđave Vrana navodi i podatak da je sandžak-beg izdao tapiju čaušu Hajrudinu na dvije baštine, od kojih je jedna *baština Jakova Trivinića (?) u varoši tvrđave Nadin*, a druga *baština kršćanina po imenu Soča u varoši Vrana*,¹⁰ a to znači da su baštine navedene dvojice, ustvari, njihovi napušteni starosjedilački domovi koji su dati na korištenje spomenutom čaušu Hajrudinu. Na osnovu toga može se zaključiti da su se i stanovnici podgrađa Vrana i Nadin dolaskom Turaka razbježali, ali da je ovdje sam sandžak-beg, (ustvari, sama država), pokušao, davanjem na korištenje napuštenih domova svojim službenicima, izvršiti eventualno naseljavanje napuštenih podgrađa, varoši.

Ni razvoj varoši Ostrovica nije se mnogo razlikovao od razvoja Gračaca, Nadina i Vrane. Ovdje su, istina, godine 1550. evidentirana tri domaćinstva u *samoj varoši Ostrovica*, koji su kao vlaško stanovništvo pripadali carskom hasu.¹¹ Kao dokaz da je ova varoš produžila svoj život od srednjovjekovnog naselja u podgrađu tvrđave, može poslužiti podatak da se u kasnijim izvorima ova varoš naziva *Stara Ostrovica*. Prema tome, u vrijeme vršenja spomenutog popisa, dakle sredinom XVI stoljeća, ni naselje koje je evidentirano kao varoš Ostrovica nije imalo nikakve karakteristike gradskog naselja, kao ni druga, tako evidentirana naselja u to vrijeme.

9. Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550. godine, Istanbul, *Başbakanlık Arşivi*, TD No 284. Fotokopije: OIS br. 212, fo 212/205.

10. OIS, fo 212/217.

11. OIS, fo 212/7.

Sasvim je, dakle, jasno da je do sredine XVI stoljeća na razvoj ili, bolje reći, na stagnaciju u razvoju varoških naselja uticao u prvom redu njihov položaj u graničnom pojasu, a zatim i nesigurne prilike na tom području, koje nisu dozvoljavale nikakav napredak u njihovu razvitku. Stanovništvo se, uglavnom, bilo razbježalo, a sama naselja ostajala razrušena i napuštena. U drugoj polovici XVI i početkom XVII stoljeća došlo je do nešto intenzivnijeg razvoja varoških naselja, koji se odvijao u nekoliko pravaca. Nastalo je nekoliko varoši koje su imale čisto vojnički karakter koji se očitovao u činjenici da te varoši nisu imale stalno nastanjeno stanovništvo, nego su se sastojale od posjeda, čifluka i zemina, koji su pripadali posadama njihovih tvrđava. Dalje, bilo je nekoliko varoši sa manjim brojem stanovnika, koje su, u suštini, također imale vojnički karakter, jer su i u njima svoje čifluke i zemine držale tvrđavske posade. Sljedeću grupu varoških naselja sačinjavali su gradovi koji su postali potpuno stabilna naselja sa gradskim karakteristikama, sa nešto brojnijim stanovništvom i razvijenom trgovačkom djelatnošću i konačno, nastala je i jedna varoš koja je samo formalno označavana terminom varoš, mada je imala sve karakteristike kasabe, kao što je postojanje džamije, zatim stanovništvo je bilo oslobođeno (*muaf*) plaćanja rajinskih poreza i bavilo se zanatstvom i trgovinom, te prema tome bilo u statusu gradskog stanovništva.¹² Na ovakav razvitak varoških naselja u drugoj polovici XVI stoljeća uticale su, sigurno, nešto stabilnije prilike u to vrijeme, ali se, ipak, kako je to izloženo, vidi i dalje vojnički, dakle i granični karakter cijelog područja, što je i glavna karakteristika uopće u razvoju varoških naselja ovoga područja.

U prvu grupu varoši, čisto vojničkog karaktera, koje su kao takve ostale kroz cijeli period osmanske vlasti, spadali su gradovi Udbina, Medak i Perušić. Ova tri grada pojavljuju se u statusu varoši 1574. godine.¹³ Nešto razvijenije varoško naselje bila je Udbina, jer su uz ovo naselje evidentirane i 1574. i 1604. godine poreske obaveze koje upućuju na određenu trgovačku djelatnost, kao što su *badž-i sijah* (kopnena carina) i *ihzarija* (globa za tržne prekršaje). Međutim, u samoj varoši nisu evidentirani stanovnici, poreski obveznici, nego samo čifluci koji su pripadali posadnicima tvrđave Udbina i od kojih su ubirani porezi od poljoprivredne aktivnosti koja nije bila velika. Ni sami čifluci nisu bili naseljeni; vjerovatno su zemlju obrađivali seljaci iz okolnih sela. Ovdje treba istaknuti da je Udbina u XVII stoljeću bilo najčuvanije utvrđenje u lancu pograničnih tvrđava cijele krčko-kliške krajine u kojoj je živio veliki broj vojnika, pa je morala postojati i neka vrsta trgovačke djelatnosti koja je obavljana u podgrađu. Isto tako, vjerovatno je u samoj varoši živio jedan broj vojnika koji su služili u tvrđavi, ali kako oni nisu poreski obveznici, nisu ni evidentirani u ovakvim popisima. Što se tiče varoši Perušić i Medak, u njima su postojali samo nenaseljeni čifluci vojničkih posada ovih tvrđava, na kojima je obavljana poljoprivredna djelatnost. Moguće je da su i ovdje u varošima stanovali vojnici tih tvrđava.

12. Ovdje se radi o gradu Skradinu.

13. Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574. godine. Istanbul, *Başbakanlık Arşivi*, TD No 533. Fotokopije: OIS br. 92, fo 92/291, 92/365 i 92/367.

U drugoj polovici XVI i početkom XVII stoljeća pojavljuju se neke varoši u kojima je evidentiran određeni broj stanovnika, ali veći dio tih naselja, ili bolje reći podgrađa, koja leže u podnožjima utvrđenja, pokriven je čiflucima i zeminama, za koja se kaže da se nalaze u *polju ispod tvrđave* (*der nezdi* ili *der kurb-i kal'a-i m*). To su bile varoši Ostrovica i Vrana, koje se u takvom statusu spominju još od ranije,¹⁴ te varoši Nadin, poznat još od 1550. godine, Velin i Karin, koji se kao takvi spominju prvi put tek 1604. godine.¹⁵ Za varoš Ostrovicu sa sigurnošću se može tvrditi da je nastala, ili da je nastavila živjeti, na mjestu nekadašnjeg srednjovjekovnog naselja, jer se u izvorima naziva *Stara Ostrovica*. Ovdje su 1574. godine evidentirana svega 4 domaćinstva, a 1604. godine 7 domaćinstava i izvjestan broj zemina u *polju tvrđave Ostrovica*, koji su pripadali vojnicima te tvrđave. Varoš Vrana se 1574. godine sastojala isključivo od čifluka koje su držali vojnici njene tvrđave, a 1604. godine je, pored tih čifluka, bilo evidentirano i 6 domaćinstava. Situacija u varoši Velin bila je u neku ruku slična sa varoši Gračac, jer je i to naselje evidentirano kao varoš, ali u okviru koga je onda ubilježena jedna mezra sa 15 domaćinstava koji su imali rajinski status, jer su plaćali ispendžu i bavili se isključivo seoskim zanimanjem, poljoprivredom. Ostali dio varoši Velin pripadao je vojnim posadama tog utvrđenja u vidu čifluka. I u samoj varoši Karin evidentirana su bila dva domaćinstva u rajinskom statusu, a ostalo su bili čifluci mustahfiza navedene tvrđave. Prema tome, varoši Ostrovica, Vrana, Nadin, Velin i Karin imale su određeni, manji broj naseljenih stanovnika koji su bili poreski obveznici, ali su glavninu varoši sačinjavali čifluci i zemini vojničkih posada tih tvrđava, čime se pokazivao njihov vojnički karakter, a opet kroz činjenicu da su ti gradovi ležali u uvijek nesigurnom graničnom području.

Varoška naselja koja su imala nešto stabilniji karakter i preciznije definisana obilježja gradskog naselja bila su Gračac i Obrovac, dakle, dva naselja u kojima se nije prekidao kontinuitet življenja još od srednjovjekovnih naselja, mada je razvitak ova dva naselja bio nešto različit. Već smo vidjeli da se Obrovac još 1528. godine spominje u statusu varoši, ali ga kao takvog nema 1550. godine kada se javlja samo kao vojno utvrđenje. Međutim, 1574. godine ponovo se pojavljuje varoško naselje Obrovac sa evidentiranih osam domaćinstava i brojnim zeminama koji pripadaju vojnicima ove tvrđave, što Obrovcu kao varoškom naselju i dalje daje obilježje više vojničkog karaktera, a što će taj grad zadržati i kasnije. Godine 1604. *varoš Stari Obrovac* ponovo nema stalno naseljenih stanovnika, poreskih obveznika, ali i dalje ima mnoštvo čifluka i zemina na kojima žive njihovi posjednici, posadnici tvrđave. Ono što karakteristiše Obrovac u to vrijeme kao stabilnije varoško naselje je evidentna trgovačka aktivnost koja se u njemu odvija, što se vidi od prihoda od *badž-i bazara*, dakle, prihoda od tržne takse koja se naplaćuje na licu mjesta na kupoprodaju robe na pazaru i od prihoda skele na rijeci Zrmanji, koji je za obje ove stavke iznosio 500 akči godišnje.¹⁶ Međutim, veoma istureni granični položaj Ob-

14. OIS, fo 92/264 i 92/336.

15. Opširni popis kliškog sandžaka iz 1604. godine. Ankara, Tapu ve Kadastro No 475. Fotokopije: OIS br. 211, fo 211/217, 211/297 i 211/177.

16. OIS, fo 211/180.

rovca, lako povezanim dolinom rijeke Zrmanje sa morem, pa tako i sa neprijateljskim položajima, nije dozvoljavao da se ovdje razvije veće otvoreno gradsko naselje, pa on ostaje varoško naselje naseljeno vojničkim elementom, u kome je obavljana jedino značajna trgovačka djelatnost.

I o Gračacu je već rečeno da se još 1550. godine formalno-pravno pojavljuje u statusu varoši, ali da je u to vrijeme imao sve karakteristike seoskog naselja. Ali, već za sljedećih četvrt stoljeća, do 1574. godine, Gračac je postao jedno od najrazvijenijih naselja varoškog tipa u cijelom sandžaku; on je, zapravo, i bio najrazvijenija varoš, ako izuzmemo grad Skradin koji je pravno označavan kao varoš, ali je do 1604. godine već imao sve karakteristike kasabe. Šta je to što je uticalo na takav razvoj varoši Gračac? Prvo, neprekinuti kontinuitet srednjovjekovnog naselja, a drugo, položaj ovoga grada koji je ležao nešto dalje od same granične linije i koji je ispred sebe, u odnosu na tu graničnu liniju, imao kao zaštitu gradove Bilaj Bunić, Udbinu, Perušić, Novi i Obrovac, pa su se na taj način stekli uslovi za nešto povoljniji razvoj naselja. Godine 1574. varoš Gračac je bila podijeljena u dva dijela. Jedan dio su sačinjavali čifluci koji su pripadali vojnicima tvrđave Gračac, na kojim su vjerovatno i živjeli baveći se poljoprivrednom djelatnošću. Takvih je čifluka bilo evidentirano 14. Drugi dio varoši sačinjavali su njeni stalni stanovnici koji su imali vlaški status, jer su plaćali porez filuriju, a bilo je evidentirano 17 takvih domaćinstava. Ovdje je bila zastupljena jaka trgovačka djelatnost. Pored redovne trgovine na pazaru u samom mjestu, u blizini Gračaca, pored crkve Svetog Petra, dva puta godišnje održavan je vašar na kome se iskupljao svijet iz okolnih mjesta nudeći svoje proizvode ili kupujući ponuđenu robu.¹⁷ I kasnije, 1604. godine, situacija je bila istovjetna, s tim da su u popisu iz tog vremena na prvo mjesto došli civilni stanovnici, a nakon njih vojnički čifluci, što ukazuje na izvjesnu izmjenu u važnosti tih dviju kategorija. Naime, u popisima je na prvo mjesto uvijek stavljano ono što je imalo veći značaj, tako da se iz toga može zaključiti da je još 1574. godine veći značaj u Gračacu imao vojnički element, da bi 1604. godine veću važnost dobilo civilno stanovništvo, što je Gračacu davalo obilježje više civilnog nego vojničkog naselja.

Najrazvijenije varoško naselje do početka XVII stoljeća postao je Skradin koji je, zapravo, u to vrijeme samo formalno nazivan kao varoš, iako je već bio stekao sve uvjete da se proglasi kasabom. Skradin su Turci, nakon osvojenja 1522. godine, zatekli kao pust i napušten grad, jer su se njegovi stanovnici, nakon što su čuli za pad Knina, sklonili u Šibenik, poslije čega je Husrev-beg poslao 500 konjanika da zaposjednu grad¹⁸ Ovdje je odmah po osvojenju organizovano jako vojno utvrđenje koje je kao takvo ostalo kroz cijeli period osmanske vlasti. Međutim, otvoreno gradsko naselje razvija se mnogo kasnije, iako je, odmah po osvojenju, u Skradinu bio postavljen kadija i organizovana posebna sudsko-administrativna jedi-

17. OIS, fo 92/296.

18. Ćiro Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i doba*, GZM, br. XXIV, Sarajevo 1912, str. 112.

nica — skradinski kadiluk.¹⁹ Pošto u početku nije bilo razvijeno otvoreno gradsko naselje, skradinski kadija je morao svoje poslove obavljati i boraviti u samom utvrđenju. Kasnije, međutim, u XVII stoljeću, kada se naselje Skradin bilo razvilo, kadija više nije sjedio u tom gradu nego u Livnu,²⁰ iako je i dalje kao sudska jedinica postojao skradinski kadiluk. Sigurno je, ipak, da je na veoma brzi razvitak varoši Skradin krajem XVI stoljeća uticala i činjenica da je to bilo administrativno sjedište kadiluka.

Kako je već rečeno, dolaskom Turaka stanovništvo Skradina se razbježalo, pa se 1528. i 1550. godine to mjesto spominje samo kao vojno utvrđenje bez naseljenog podgrađa. Zbog nešto stabilnijih prilika u drugoj polovici XVI stoljeća došlo je, izgleda, do povratka određenog, manjeg broja stanovništva u nekadašnje naselje Skradin, pa je 1574. godine ovo naselje evidentirano kao *varoš Skradin*, ali sa svega 6 domaćinstava. Ovo naselje je ovdje ubilježeno kao varoš zbog toga što se radi o nekadašnjem srednjovjekovnom podgrađu, iako još nije imalo nikakve karakteristike gradskog naselja. Pretpostavka da se radi o povratku strosjedilačkog stanovništva mogla bi se objasniti podatkom da je od šest upisanih domaćina za jednog upisana oznaka *Došlica*, a za dvojicu je uz ime ubilježeno kao ime oca *Plačko* ili *Plečko*. Kako je od ranije u drniškom kraju, koji je u neposrednoj blizini Skradina, postojalo prezime *Plečković*, a u nekim drugim krajevima Hrvatske postojalo je, (a postoji i danas), prezime *Plečko* ili *Plečko*²¹, moglo bi se ovdje raditi o starosjediocima koji su se vratili u svoj kraj nakon što su bili pobjegli poslije pada Skradina pod tursku vlast.

U sljedećih četvrt stoljeća dolazi do skoro neobjašnjivo brzog razvoja Skradina koji do 1604. godine postaje tako razvijeno naselje da je već bilo steklo uslove da se proglasi kasabom, iako do tog pravnog akta nikada nije došlo. Šta je to moglo uticati na tako intenzivan razvitak ovoga grada? U prvom redu, zbog izuzetno važnog strateškog položaja Skradina u čijem se neposrednom zaleđu nalazio važan primorski grad Šibenik i povoljnih veza dolinom Krke sa Šibenikom, odnosno još i dolinom rijeke Čikole i sa zaleđem, iz čega je proizlazila potreba najprije za postojanje jakon vojnog garnizona, a onda, zbog potreba vojske i održavanja spomenutog tranzita prema Šibeniku, i za postojanje otvorenog gradskog naselja. U tom smislu intervenisala je država, izdajući naređenje o oslobađanju stanovnika varoši Skradin od ličnih feudalnih poreza i državnih nameta, dakle, svi oni muslimani koji bi se ovdje nastanili i počeli se baviti zanatima i trgovinom postajali su slobodno gradsko stanovništvo, a prestajali biti zavisni seljaci, raja. Kako su u to vrijeme, tj. krajem XVI stoljeća i prilike ovdje bile stabilnije i omogućavale mirniji život, to je ova intervencija države imala i uspjeha. U to vrijeme je, zbog brzog naseljavanja muslimanskog stanovništva, po nalogu države bio podignut i jedan mesdžid za potrebe tog stanovništva.

19. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 144.

20. Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIV, Zagreb 1882, str. 182.

21. Petar Šimunović, *Naša prezimena*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985, str. 211.

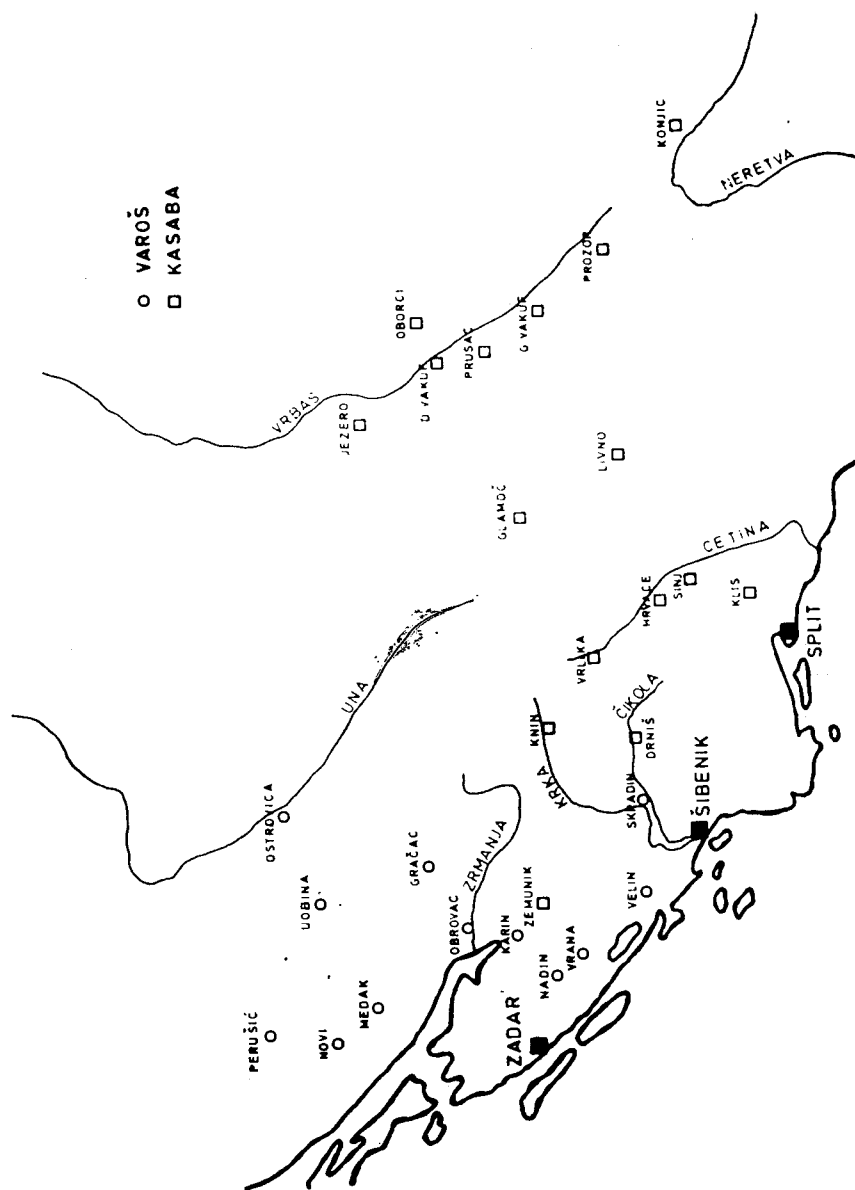

Drugi razlog za brzi razvoj grada Skradina i ponovnog naseljavanja toga grada bile su povoljne mogućnosti za bavljenje poljoprivredom. Pored onog dijela muslimanskog stanovništva koje se bavilo zanatima i trgovinom i nije plaćalo nikakve poreze, još veći dio stanovnika Skradina, i muslimanskog i kršćanskog, bavio se poljoprivrednom djelatnošću, jer je ovdje bilo evidentirano i mnoštvo zemina koji su se svi od reda sastojali od po jedne bašte, zatim od vinograda i maslinjaka. Na brzi razvoj Skradina mogla je uticati i činjenica da je to bilo sjedište kadije i, prema tome, bio je administrativno-sudski centar jedne šire oblasti. U ovo vrijeme naglog razvoja Skradina kadija je još uvijek sjedio u tome mjestu da bi se kasnije premjestio u grad Livno.

Godine 1604. u varoši Skradin bilo je evidentirano 65 domaćinstava koji su spadali u onu kategoriju stanovnika koji su bili *muaf*, tj. oslobođeni od plaćanja poreza. Među njima su bila dva džamijska službenika, imam i mujezin, a kako džamija nije imala svoga vakufa, jer je bila podignuta po nalogu države, oni su izdržavani iz državnih sredstava. Dalje, bilo je tu evidentirano i nekoliko zanatlija, ali su bila zastupljena samo dva zanata, sarački i krojački, dakle, zanati čiji su proizvodi služili za potrebe vojske. Također je bio ubilježen i jedan pisar (*katib*) koji je, najvjerovatnije, bio sudski pisar, što potvrđuje da je kadija u to doba boravio u Skradinu. Naravno, kako kadija nije nikada spadao u kategoriju poreskih obveznika, nije bio upisan u defter. Pored ovih 65 spomenutih muslimanskih domaćinstava bio je upisan još 61 zemin čiji su vlasnici bili muslimani, a svaki od njih sastojao od bašte, vinograda i maslinjaka. Vlasnici tih zemina plaćali su poreze od poljoprivredne djelatnosti, ali su, također, bili oslobođeni plaćanja osnovnog ličnog poreza muslimana *resm-i čifta*. Osim navedenog muslimanskog stanovništva, bilo je 1604. godine u Skradinu evidentirano još 20 kršćanskih domaćinstava zaduženih plaćanjem osnovnog kršćanskog rajinskog poreza ispendža, po 25 akči po domaćinstvu, i još 10 kršćanskih zemina koji su se, također, sastojali od bašti, vinograda i maslinjaka.²² Uzme li se kao pretpostavka da se jedno domaćinstvo u ovo doba moglo sastojati od 6—7 članova u prosjeku, moglo bi se reći da je Skradin početkom XVII stoljeća imao preko 1.000 stanovnika ne računajući u to vojsku i njihove porodice koje su, uglavnom, živjele u tvrđavi, pa je, prema tome, bio i najrazvijenije varoško naselje kliškog sandžaka.

Moglo bi se zaključiti, na osnovu izloženog, da na području kliškog sandžaka u XVI i XVII stoljeću nije bilo izrazito razvijenih varoških naselja, izuzimajući Skradin i donekle Gračac. Naselja ovoga područja, koja su bila u statusu varoši, bila su ova: Obrovac, Vrana, Nadin, Ostrovica, Gračac, Udbina, Medak, Perušić, Velin, Karin i Novi. Ako se pogleda njihov položaj, odmah se može zapaziti da su sva ta naselja bila locirana u uskom graničnom pojasu, što je i karakterisalo njihov razvitak i status; kao naselja u nesigurnom pojasu imala su više vojnički karakter i nisu se u takvim uslovima mogla bitnije razvijati i prerasti u viši rang — kasabu. Takva naselja, kasabe, koja su predstavljala prave orijentalno-islamske gradove, razvijala su se u unutrašnjosti sandžaka, dalje od graničnog područja, dakle, tamo gdje su prilike bile mnogo mirnije i stabilnije.

22. OIS, fo 211/168.

Pregled rasprostranjenosti gradskih naselja tipa varoši i kasabe u kliškom sandžaku (XVI i XVII stoljeće)

R e z i m e

NEKE KARAKTERISTIKE RAZVITKA VAROŠKIH NASELJA U
KLIŠKOM SANDŽAKU

U ovom radu govori se o naseljima na području kliškog sandžapa, koja su, prema kategorizaciji naselja u Osmanskoj državi, spadala u naselja tipa varoši. Konstatuje se da termin varoš ovdje nije imao onako široko značenje kako je to bilo u drugim krajevima, nego se svodio isključivo na podgrađa utvrđenih gradova bez obzira na strukturu njegova stanovništva i na njegovu privrednu aktivnost. Sve to bilo je uslovljeno graničnim karakterom ovoga područja, što se očituje i u razvitku varoških naselja, ustvari je to i glavna karakteristika razvitka varoši te oblasti.

Na području kliškog sandžaka u XVI i XVII stoljeću nije bilo izrazito razvijenih varoških naselja, izuzimajući Skradin i donekle Gračac. Naselja ovoga područja, koja su bila u statusu varoši, bila su ova: Obrovac, Vrana, Nadin, Ostrovica, Gračac, Udbina, Medak, Perušić, Velin, Karin i Novi. Ako se pogleda njihov položaj, odmah se može zapaziti da su sva ta naselja bila locirana u uskom graničnom pojasu, što je i karakterisalo njihov razvitak i status; kao naselja u nesigurnom pojasu imala su više vojnički karakter i nisu se u takvim uslovima mogla bitnije razvijati i prerasti u viši rang — kasabu. Takva naselja, kasabe, koja su predstavljala prave orijentalno-islamske gradove, razvijala su se u unutrašnjosti sandžaka, dalje od graničnog područja — tamo su prilike bile mnogo mirnije i stabilnije.

S u m m a r y

SOME CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF VAROSH SETTLEMENTS IN THE KLIS SANJAK

This paper deals with settlements in the area of the Klis sanjak which, according to the categorisation of settlements in the Otoman Empire, belong to the type called varosh. It has been established that the term varosh did not have such a wide meaning as in other districts, but included only the settlements under fortified towns regardless of population structure and its economic activities. All this was determined by the bordering character of this area, which was also manifested in the development of varosh settlements, and, as a matter of fact, that is the main development characteristic of varoshes in that district.

In the area of Klis sanjak in the 16th and 17th century there were no exceptionally developed varosh settlements, except for Skradin, and to some extent Gračac. The settlements of this area with the status of varosh were: Obrovac, Vrana, Nadin, Ostrovica, Gračac, Udbina, Medak, Peršić, Velin, Karin and Novi. If we consider their position, it can immediately be seen that all these settlements were located in the narrow frontier zone, which determined their development and status; as settlements in an unsafe zone they were of a more military character, and in such circumstances they could not develop significantly and grow into higher status — kasaba. Those settlements, kasabas, which represented real Oriental — Islamic towns, developed in the sanjaks' interiors, away from border zone — the circumstances there were much more quiet and stable.